

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 10 Issue 3, p. 53-64, April 2018

DOI No: 10.9737/hist.2018.594

Soğuk Savaş Dönemi Tito-Nasır Yakınlaşması ve Yugoslavya Müslüman Toplumu: 1955-1967

*Tito-Nasır Rapprochement during the Cold War and Muslim Society in Yugoslavia:
1955-1967*

Dr. Ali ERKEN

(ORCID:0000-0001-8292-2022)

Marmara Üniversitesi - İstanbul

Öz: Bu makale 1955-1967 yılları arası Yugoslavya ile Mısır arasındaki yakınlaşmayı ve bu ilişkilerin Yugoslavya'daki Müslüman toplumu üzerine etkilerini incelemektedir. Sovyetler Birliği ile yaşadığı sıkıntılardan sonra yeni ittifak arayışına yönelen Tito bir diğer Akdeniz ülkesi olan Mısır'da iktidara gelen Cemal Abdülhasır'la yeni bir yapılanma başlatmıştır. Bu iki ismin başını çektiği "Bağılantısızlar Hareketi" Soğuk Savaş'ın çift kutuplu sistemine karşı alternatif olarak doğmuştur. Her iki yönetim de kendilerini Batı bloğuna karşı konumlandırmıştır. Türkiye ise bu oluşumun dışında yer almıştır. Yugoslavya ve Mısır'ın kurduğu yakın ilişki öncelikli olarak askeri ve ekonomik çıkarlar üzerine kurulmuştur. Ancak bu süreç zamanla Yugoslavya'daki Müslümanları da etkiler. Mısır'ın Yugoslavya'daki Müslüman toplum nezdindeki itibarı artmış ve özellikle eğitilmiş Müslümanlar açısından İstanbul'un yerini Kahire almaya başlamıştır. Yugoslav-Mısır ilişkileri zamanla zayıflasa da bu süreç özellikle Boşnaklar arasında Arap dünyasına daha yakın yeni bir elitin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Yugoslavya-Mısır İlişkileri, Tito, Nasır, Yugoslavya Müslümanları, Soğuk Savaş

Abstract: This article explores the rapprochement between Yugoslavia and Egypt and its impact on Yugoslav Muslims between 1955 and 1967. The split from the Soviets led Tito to search for new alliances and he approached General Gamel Abdel Nasser, who came to the power in Egypt in 1954. The Non-Alignment Movement, led by these two leaders, was born as an alternative organization in the bipolar system of the cold war. Both governments have positioned themselves against the Western bloc. Turkey did not take place in this formation. The alliance was primarily built upon military and economic interests. Yet this process elevated Egypt to a high standing among the Muslims in Yugoslavia. Among the educated Muslims Cairo took the place of Istanbul. It helped the emergence of new elites especially among the Bosnians closer to the Arab World.

Keywords: Yugoslavia-Egypt Relations, Tito, Nasser, Muslims in Yugoslavia, Cold War

Giriş

Osmanlı Devleti 1878 Berlin Antlaşması sonrasında Bosna Hersek üzerindeki egemenlik haklarını muhafaza etmek kaydıyla yönetimi fiilen Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna bırakmıştı. 1878-1908 seneleri arasında devam eden bu fiili durum II. Meşrutiyetin ilanından kısa süre sonra Avusturya-Macaristan'ın bölgeyi ilhak etmesi ile sona erdi.¹ Osmanlı hâkimiyetinde kalmaya devam eden Sancak, Kosova ve Makedonya bölgeleri ise I. Balkan

¹Osmanlı yönetiminde Bosna Hersek'in son yüzyılı hakkında bkz: Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna Hersek*, TTK, Ankara, 2010; Osmanlı sonrası Balkanlar'da İslam kültüründeki değişim ve süreklilikler için bkz: Aleksandr Popovic, *Balkanlarda İslam*, İnsan, İstanbul, 1995.

Savaşı neticesinde kaybedildi. Bu bölgeler I. Dünya Savaşı sonrasında Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı topraklarına katıldı. Diğer taraftan, 1918-1939 yılları arasında bölgede yaşayan Müslüman toplum sürekli göç verse de kurumsallaşma ve devletle ilişki açısından ciddi bir tecrübe kazandı. Bosna Hersek'te yaşayan Müslümanlar öncelikle kendi varlıklarını koruma amaçlı bir yönelim içine girmişlerdi. Avusturya-Macaristan yönetimi 1882 senesinde İslam Birliği'nin (Riyaset-İslamska Zajednica) kurulmasına izin vermiş, Boşnaklar da kendi varlıklarını dini üst kimlik üzerinden tanımlarken kurumsallaşma yolunda adımlar atmışlardı. Mesela Saraybosna Şeriat Okulu yeni binası ile birlikte 1887 senesinde hizmete girdi.² İlk parti girişimi olan Müslüman Toplumunu Organizasyonu (*Muslimanska Narodna Organizacij*) 1906 senesinde kuruldu. Bu süreçte Boşnak toplumunun liderleri olarak çoğunlukla din adamları öne çıkmıştı. Avusturya-Macaristan'a karşı mücadeleye önderlik eden Mostar Müftüsü Ali Fehmi Cabic bir İstanbul ziyareti esnasında ülkeye giriş yasağı alınca Bosna'ya bir daha dönememişti.³ Yerine geçen isim ise bir başka müftü Ali Bey Firdevs olmuştu. Çoğunlukla Makedonya ve Kosova bölgesinde yaşayan Türk ve Arnavut Müslümanlar ise soykırımların yaşandığı Balkan Savaşları esnasında Sırp ve Bulgar işgalleri ile mücadele etmek durumunda kalmışlardı.⁴ Müslüman azınlık olarak Saraybosna'daki İslam Birliğine bağlanan Arnavutlar ve Türkler, Boşnaklardan farklı olarak Krallık yönetimi tarafından etnik baskıyla karşılaşmıştı. Bu bölgedeki Müslüman toplumun düşünsel ve kurumsal gelişimi Saraybosna'dan ziyade özellikle Üsküp merkezli devam etmişti.⁵

İki savaş arası dönem ve II. Dünya Savaşı esnasında yaşananlar Yugoslavya iç ve dış siyasetinin belirleyici faktörlerinden birisidir. 1919-1939 döneminde Sırp ve Hırvatlar arasındaki liderlik çekişmesi Kral Aleksandar'ın suikastına kadar varmıştır. Avusturya-Macaristan hâkimiyetinin yerini dolaylı olarak alan Almanya'nın Versay şartlarını kabul etmeyişi Doğu Avrupa'daki siyasi dengelerin de bir türlü yerleşmemesine sebep olmuştur. 1930'dan sonra Almanya ve İtalya'da radikal milliyetçilerin iktidara gelişi Sırp, Hırvat ve Slovenya'daki milliyetçi grupların etkilerini arttırmıştır.⁶ Yugoslav Krallığı her ne kadar "Slav" üst kimliğini vurgulasa da aslında Slav olmayan hatırı sayılır bir nüfus barındırmıştır.⁷ Mesela 1938 senesinde Türkiye Cumhuriyeti dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras Yugoslavya yetkilileri ile yaptığı görüşmede "Slav olmayan" 200.000 Müslüman'ın Türkiye'ye gönderilmesi için anlaşmaya varmıştır.⁸

² Enes Karic, "Bosnian Muslims and Their Educational Dilemmas in the Austria Hungarian Period", *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, Cilt IV, Tika, Ankara, 2016, s. 31-55; Fikret Karcic, *The Other European Muslims: A Bosnian Experience*, CNS, Sarajevo, 2015, s. 155-158.

³ Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu*, Tarih Vakfı Yurt, İstanbul: 2000; s. 167-192; Bekir Sadak, "Ali Fehmi Cabic", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt II, 393; <http://www.muftijstvo-mostarsko.ba/index.php/gacko/item/264-dase-ne-zaboravi-ako-se-mora-ponoviti> (Erişim, 29.04.2016)

⁴ John Philips, Macedonia: *Warlords and Rebels in the Balkans*Tauris. London, 2004, s. 27-31; Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Darwin, 1995, s. 135-165.

⁵ Bkz. Numan Aruçi, "The Muslim Minority in Macedonia and Its Educational Institutions during the Inter-War Period", *Islam in Interwar Europe*, Ed. Nathalie Clayer and Eric Germain, Hurst. London, 2008; Bosna ile farklılıklar açısından bkz: Ayşe Zişan Furat, *Gayr-i Müslim Bir İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi*, *Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna, (1878-1918)*, İdil, İstanbul, 2013, s. 155.

⁶ Barbara Jelavich, *History of the Balkans II*, Cambridge University Press. Cambridge, 1999, s. 195.

⁷ Barbara Jelavich, *History of the Balkans II*, s. 140-150; Christian Axobe Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*, University of Toronto Press. Toronto, 2014, s.8-10, 236-237.

⁸ Bkz: Thomas Shed, "From Muslims into Turks? Consensual Demographic Engineering between Interwar Yugoslavia and Turkey", *Journal of Genocide Research*, Volume 18, 2016, Issue: Ethnic Homogenizing in Southern Europe, s. 437-440; Halim Çavuşoğlu, "Yugoslavya-Makedonya" Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri, Bilig, Bahar/ 2007; Nurcan Özgür Baklacioğlu, *Dış politika ve göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye göçlerde Arnavutlar (1920-1990)*. Derin. İstanbul. 2010.

II. Dünya Savaşının başlamasıyla beraber Doğu Avrupa'ya yönelen Naziler 1941 senesinde Yugoslav topraklarını kısa sürede ele geçirdiler.⁹ Hırvat ustaşalar Almanlarla işbirliğine gidince bölgenin yönetim kısa sürede faşist kumandan Ante Pavleviç'e tevdi edildi ve Hırvatistan'a görece özerklik verildi. Ardından Sırbistan'da General Milan Nedic Naziler'in yönetiminde işbirlikçi bir yönetim kurdu. Buna karşı çıkan Sırp milliyetçiler çetnik güçlerini organize edip Nazilere karşı gerilla saldırıları başlattı.¹⁰ Ancak özellikle Naziler'in Rusya'ya saldırmadan sonra Yugoslavya'da da sosyalist Partizan kuvvetleri karşı bir cephe oluşturmaya başladı.¹¹ Sonuç olarak, 1942-1945 arasında Yugoslavya sınırları içerisinde büyük bir iç savaş yaşandı. II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Sovyetlerin üstün gelmesi Tito'nun Partizanlarına da avantaj sağladı ve 1945 senesinde Yugoslavya'nın yönetimi tamamen Tito'ya geçti.¹²

Yugoslavya'nın kısa bir sürede istilaya uğraması ve peşinden yaşanan iç savaş Tito'nun savaş sonrası iç ve dış politik tercihlerinde belirleyici kaygılar olmuştur. Soğuk Savaş'ın ideolojik ve askeri rekabetinde bu çok parçalı toplumu yönetmek Tito rejiminin birincil önceliği olarak kalmıştır. Yugoslavya'daki Müslüman toplum da Soğuk Savaş dönemi siyasi dalgalanmalardan ciddi olarak etkilenmiştir. Tito yönetiminin Müslüman topluma yönelik tavrı zaman zaman sertleşmiş, zaman zaman da esnek ve araçsal bir hal almıştır. 1954 sonrasında Yugoslavya ile Mısır arasındaki yakınlaşmanın Yugoslavya'daki Müslüman toplumun nasıl etkilendiği henüz yeterince incelenmemiş bir konudur.¹³ Fikret Karcic 20.Yüzyılda Boşnak toplumunun Ortadoğu ile ilişkilerini incelediği makalesinde Tito dönemi Mısır ile artan etkileşime değinmiştir.¹⁴ Karcic özellikle Ezher'e giden Boşnak hocaların Arap dünyasındaki ilişkilerini inceler. Aydın Babuna da Soğuk Savaş dönemi Boşnak toplumu ele aldığı makalesinde Boşnakların kimlik mücadelesini inceler ve Müslüman dünyası ile ilişkileri üzerinde durur. Babuna'ya göre Boşnak toplumu Tito yönetimi altında asimilasyon çabalarına rağmen milli kimliklerini korumayı başarmıştır.¹⁵ Bu makale İslam Birliği tarafından yayınlanan *Glasnik Dergisi* ve Yugoslavya'da Türkçe yayın yapan *Birlik Gazetesi* arşivlerine dayanarak 1955-1970 yılları arasında Yugoslavya ile Mısır arasında yaşanan yakınlaşmanın Yugoslavya'daki Müslüman toplum üzerindeki etkilerini anlamayı amaçlamaktadır.

Bağdat Paktı ve Değişen Yönelimler

İç savaşı Sovyetlerin yardımıyla kazanan Tito savaş sonrası Sovyetlerle yakınlaşmak istese de Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki güçler dengesi buna izin vermiyordu. Özellikle İngiltere bölgede mutlak bir Sovyet hâkimiyetine karşıydı.¹⁶ Tito ise hem Yunanistan iç

⁹ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia: 1941 – 1945: Occupation and Collaboration*, Stanford University Press, California, 2001, s. 56.

¹⁰ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, s. 213-216; Walter Roberts, *Tito, Mihailović, and the Allies, 1941-1945*, New Jersey, 1973, s. 67-68.

¹¹ Ben Shepherd, *Terror in the Balkans: German Armies and Partisan Warfare*, Harvard University Press. Cambridge, 2012, s. 146-148.

¹² John Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge, 2000, s. 233

¹³ Osmanlı dönemi Boşnakların Arap dünyası ile temasını inceleyen ilgi çekici bir çalışma için bkz: Zafer Gölen, "Defteri-i Hâkânilerde Sıra Dışı Bir Kayıt: Dâsîtân-ı Mehmed Ali Paşa ve Vehhâbiyye", *Balkanlar da Osmanlı Mirası ve Defteri Hâkânî*, Libra, İstanbul, 2015. Ed.Abidin Temizer, Uğur Özcan.

¹⁴ Fikret Karcic, "Bosnian Cultural Communication with the Muslim East during the 20th Century", *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, Ankara, 2016.

¹⁵ Aydın Babuna, "Bosnian Muslims During the Cold War", *Religion and the Cold War: A Global Perspective* ed Philip Emil Muehlenbeck, Teesside, 2012.

¹⁶ Alan Foster, "The British Press and the Coming of the Cold War", *Britain and the First Cold War* ed. Anne Deighton, London: 2016, s. 20-27.

savaşında sosyalistlere silah yardımı yapıyor hem de Yugoslav kuvvetlerinin kuzeyde Trieste bölgesinde müttefik kuvvetlerle anlaşmazlığı devam ediyordu.¹⁷ İngiliz ve Amerikalıları yeniden karşısına almak istemeyen Stalin Tito'nun agresif dış politikasından oldukça rahatsız olmuştu. Bu duruma Bulgaristan ile tartışma da eklendi; Tito Bulgaristan'ı Yugoslavya'ya dâhil etmek istiyordu ancak Stalin böyle bir birleşmenin ancak kendi kontrolü altında olmasına izin vereceğini açıklamıştı.¹⁸ Yugoslavya'nın Bulgaristan'a yönelik talepleri Sovyetlerin koyduğu şartlar ile akamete uğrayınca Bulgaristan Sovyet yörüngesinde kalırken Yugoslavya'nın kendi sosyalist komşusu ile ilişkileri de gerilmeye başlamış oldu. Siyasi problemlere ilaveten, Tito yönetimi Yugoslavya'nın kendine özel bir sosyalist model uygulaması taraftarıydı ve Sovyetlere bağlılığı azaltmak istiyordu.

Anlaşmazlıkların artması iki yönetim arasındaki ilişkileri iyice sıkıntıya soktu ve 1948'deki II. Komintern toplantısında Yugoslavya Komintern üyeliğinden atıldı.¹⁹ Tito-Stalin çatlağının doruk noktaya vardığı 1950 senesinde Sovyetler'in Macaristan ile Yugoslavya'yı işgal edeceği konuşulmaya başlanmıştı.²⁰ Kendisine karşı bir askeri operasyonun yaklaştığının farkında olan Tito ise sınırdaki asker takviyesinin işgali durdurmaya yetmeyeceğini biliyordu. Şartların bu noktaya varması Amerikan askeri yardımını kaçınılmaz hale getirdi ancak hem Amerikan hem de Yugoslav yönetimi açısından karşılıklı güven sorunu devam ediyordu. Bu gelişmeler yaşanırken başlayan Kore Savaşı Sovyet ve Amerikan yetkililerin dikkatini bu bölgeye çevirdi.²¹ 1951 senesinde Truman Yugoslavya'ya askeri ve mali yardım içeren bir tasarımı Kongre'den geçirdi ve müteakiben Amerikan yardım Yugoslavya'ya gönderildi.²² Bu süreçten sonra kendi bölgesinde de ittifak arayışına giren Yugoslavya hükümeti Sovyet blokunun karşısında yer alan Yunanistan ve Türkiye ortak bir yapılanmaya gitme kararına vardı.²³ 1950-1954 tarihleri arasında artan Türk-Yugoslav yakınlaşması neticesinde iki ülke arasında "Dostluk ve İşbirliği Anlaşması" imzalandı ve Yunanistan'ın dahil olduğu Balkan Paketi oluşturuldu.²⁴

Diğer taraftan, Yugoslavya'nın Batı Bloğu ile yakınlaşması sürecinde çeşitli anlaşmalara imza konmuş olsa da her iki taraf arasında karşılıklı şüpheler devam ediyordu.²⁵ Amerikalılar Yugoslav tarafını beklentilerini ve sadakatini test etmeye çalışırken Tito da askeri açıdan Amerika'ya dayanmanın benzer bir şekilde kendisini iç politikada zora sokacağını farkındaydı. Bu tereddütler Yugoslav yönetimini olası yeni arayışlar içine itiyordu.²⁶ 1953 senesinden sonra yaşanmaya başlayan gelişmeler Tito'nun bu tikanıklığı aşmasına zemin hazırladı. Stalin'in ölümü ve Kruşçev'in iktidara gelişi ile birlikte üzerindeki Sovyet baskısı

¹⁷ Glenda Sluga, *The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border: Difference, Identity and Sovereignty in Twentieth Century Europe*, New York, 2001, s. 115-130.

¹⁸ Ivo Banac, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Ithaca, 1988, s. 30-33; Geoffrey Swain, *Tito: A Biography*, London, 2011, s. 90-93.

¹⁹ John Lampe, *Yugoslavia as History*, s. 247-250.

²⁰ Oral Sander, *Balkan gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)*, Ankara: 1969, s. 65-68.

²¹ Kore'de askeri operasyonlar devam ederken Yugoslavya'da yeni bir cephe açılması Stalin yönetimi açısından bir risk olarak değerlendirilmeye başlanır. Ivo Banac, *With Stalin Against Tito*, s. 130-133, Mark Kramer, Stalin, Soviet Policy and the Consolidation of a Communist Bloc, *Eastern Europe, Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*, ed. Vladimir Tismaneanu, Budapest, 2009, s. 87-88

²² Bkz: "Military Assistance Agreement Between the United States and Yugoslavia, November 14, 1951" http://avalon.law.yale.edu/20th_century/yugo001.asp (Erişim 01.01.2018)

²³ Oral Sander, *Balkanlar Gelişmeleri*, s. 65-75.

²⁴ Oral Sander, *Balkanlar Gelişmeleri*, s. 99.

²⁵ Wilson Miscamble, *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947-1950*, s. 190-197.

²⁶ Lorraine Lees, *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War*, Penn State University Press, Pennsylvania, 2005, s. 80-83; Oral Sander, *Balkan gelişmeleri ve Türkiye*, s. 65-75.

hafiflemeye başlayan Yugoslav yönetimi Batı Bloğu ile de ilişkilerini derinleştirmedir.²⁷ Buna ilaveten, Arap dünyası, Afrika ve Uzak Asya’da başlayan dalgalanmalar ve bağımsızlık hareketleri Tito açısından beklenmedik bir fırsat oluşturmuştu. Mısır’da 1952 senesinde gerçekleşen “Hür Subaylar” darbesinden iki sene sonra yönetimi kontrolüne alan Albay Cemal Abdülnasır dış politikada Tito ile benzer bir tavrı benimsemişti.²⁸ İlk görüşmelerinin ardından birbirleriyle benzer kaygılar taşıdıklarını gözlemleyen her iki lider yeni bir hareketin başlangıcı için kapı araladılar. 1955’de Endonezya’nın Bandung şehrinde toplanan konferansa bağımsızlığını yeni kazanan ülkeleri tarafından yoğun bir katılım sağlanması Tito ve Nasır açısından teşvik edici oldu. 1956 senesinde Hindistan Başbakanı Nehru ile bir araya gelen Nasır ve Tito bu ülkeleri bir araya toplayacak ortak bir oluşumun temellerini attı.²⁹ Aynı sene içerisinde Mısır’ın Süveyş Kanalı meselesi yüzünden İngiltere, Fransa ve İsrail tarafından saldırıya uğraması bu sürece ivme katan önemli bir gelişme oldu.³⁰ Oluşumun bir hareket şekline dönüşmesi 1961 senesinde gerçekleşti ve “Bağlantısızlar Hareketi” kuruldu. Tito 1961-1964 yılları arasında hareketin ilk başkanlığını yaparken onun yerine geçen Nasır da 1964-1970 yılları arasında bu görevi yürüttü.

Tito’nun Nasır ile yakınlaşması ekonomik veya askeri bir kazanımın ötesinde kendisine bir söylem geliştirme şansı vermiştir. Ekonomik açıdan bakıldığında Bağlantısızlar Hareketi üyeleriyle yapılan alışverişler Yugoslavya’nın dış ticaret hacminin yüzde 10’unu bile oluşturmamıştır.³¹ Askeri açıdan da olası bir Sovyet müdahalesine karşı Mısır veya diğer ülkelerin Yugoslavya’ya yardımcı olabilecek güçleri yoktur. Ancak Bağlantısızlar Hareketi aracılığıyla Tito “Kuzey-Güney” arası eşitsizlik ve “Emperyalizme” karşı “özyönetim” gibi kuvvetli söylemlerin meşruiyet alanını genişletmiştir.³² Nitekim bu söylem aynı zamanda Yugoslavya’da yaşayan Müslüman kesime, özellikle de eğitilmiş elitlere yeni fırsatlar sunmuştur.

Yugoslavya Müslüman Toplumu

Mısır lideri Nasır özellikle Avrupalı devletlere karşı diğer Müslüman toplumların desteğini arkasını almayı önemsiyordu. Yugoslavya ile yakınlaşmak kendisine Avrupa’da yaşayan Müslümanlara yeni bir kapı açma imkânı tanıyacaktı. Kendisini azınlık Müslüman toplumların hamisi olarak yansıtabilmesi Nasır’a uluslararası toplum nezdinde daha güçlü bir temsil kabiliyeti katacaktı. Nitekim 1956 senesinde Yugoslavya’ya yaptığı ziyaret esnasında Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Camiinde namaz kılmış ve *Reisü'l-Ulema* İbrahim Fezic ile görüşmüştür. Kaynaklara göre Nasır’ı karşılamaya 100.000 Saraybosnalı gelmiştir.³³ Nasır’ın

²⁷ William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era*, London, 2009, s. 340-343.

²⁸ James Jankowski, *Nasser's Egypt, Arab Nationalism, and the United Arab Republic*, London, 2002, s. 91-97, 142.

²⁹ Svetozar Rajak, *Companions in Misfortune: From Passive Neutralism to Active un-Commitment: The Critical Role of Yugoslavia*, *Neutrality and Neutralism in the Global Cold War*, Ed. Sandra Bott, Jussi Hanhimaki, Janick Schaufelbuehl, Marco Wyss, London, 72; Alvin Rubinstein, *Yugoslavia and the Nonaligned World*, (New Jersey, s. 240-250. Geoffrey Swain, *Tito: A Biography*, s. 180-184.

³⁰ Roger William Louis, *Ends of British Imperialism: The Scramble for Empire, Suez, and Decolonization* London, 2009, s. 479-480, 288-290. Aynı sene Sovyetlerin Macaristan’a müdahalesi Tito’nun büyük güçlere bakışını etkilemişti. Jeronim Perovic, *Mental Maps in the Early Cold War Era*, 1945-68, ed. S. Casey, J. Wright London, s. 144-146.

³¹ Rinna Kullaa, *Non-Alignment and Its Origins in Cold War Europe: Yugoslavia, Finland and the Soviet Challenge*, Taruis, London, 2011, s. 10-17.

³² Rianna Kullaa, *Non-Alignment and Its Origins*, s. 10-17. Nasır da benzer söylemlerle yeni bağımsızlık kazanan ülkeler nezdindeki etkisini arttırıyordu. Guy Arnold, *The A to Z of the Non-Aligned Movement and Third World*, London, 2006, s. 107.

³³ Glasnik, 1956, s. 296-298. Nasır’dan sonra Endonezya devlet başkanı Sukarno da Yugoslavya Müslümanlarıyla görüşür.

Yugoslavya Müslüman azınlığı nezdindeki artan popülaritesi Yugoslavya *Riyaset*'inin çıkardığı *Glasnik* dergisindeki yazılardan takip etmek mümkündür. Yugoslavya Müslüman toplumunun liderleri özel olarak Mısır ve genel olarak Arap dünyasındaki gelişmelere karşı giderek artan bir ilgi duymaya başlamıştır.³⁴ Nasır da bu ilgiyi canlı tutabilmek için elindeki imkânları kullanmaya çalışır. Tito ile yakınlaşması sadece anti-empyralist bir söylem ile sınırlı kalmaz ve İslam kimliği üzerinden Yugoslav Müslümanlara mesaj verir. Yugoslavya'dan yapılan hac yolculukları, eğitim ve Mısır-Suriyeli din adamları Yugoslav Müslümanların Mısır'a olan sempatisini artırma noktasında ciddi rol oynamıştır.

Yugoslavya'nın farklı bölgelerinden her sene Hac için toplanan Hacı adayları kara yolu ile Mekke'ye seyahat ediyordu. Bu ziyaretler Müslüman dünyasındaki diğer kültürleri ile tanışmak ve kaynaşmak için önemli bir fırsat oluşturmuştur. *Glasnik* dergisinde çıkan yazılarda özellikle 1957 senesi sonrası Boşnak, Arnavut ve Türk hacıların Mısır'da iyi ev sahipliği gördükleri sık sık vurgulanmıştır. Nasır ülkesinden geçen Yugoslav hacılara daha iyi hizmet vermek için yolculuk ve konaklama şartlarını iyileştirmiştir.³⁵ Mısırlıların Hacı adaylarına karşı gösterdikleri misafirperverliğin de etkileyici olduğu anlaşılmaktadır. Gördükleri karşısında Abdülnasır'a bir teşekkür mektubu yazmış ve Tito ile aralarındaki dostluğun devamını dilemişlerdir.³⁶

Yugoslav Müslümanlar arasında Mısır ile Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurmalarının da ilgiyle takip edildiğini söylemek mümkündür. 1958 senesinde Yugoslavya'dan Yakın Doğu bölgesine ziyarete çıkan Yugoslavya İslam Birliği delegasyonu Cemal Abdülnasır'ı birleşmeden sonra ziyaret eden ilk gruplardan bir tanesi olmuştur.³⁷ Bu grup içinde Üsküp'den Hafız Bedri Hamid, Priştine'den Bajram Agani gibi Türk ve Arnavut temsilciler de yer almıştır. Heyeti Mısır'da karşılayan Yugoslavya Konsolosu Mehmed Grebovic olur.³⁸ Bu ziyaret ilginç bir şekilde Mısır, Suriye, Ürdün ve Suudi Arabistan'ı içerirken Türkiye'yi kapsamamıştır. Türkiye'nin Bandung Konferansı'ndaki olumsuz tavrı sadece Yugoslavya için değil Arap ülkeleri için de hayal kırıklığına yol açmıştır. Bu aşamadan sonra her iki taraf ile soğuyan ilişkilerin bir sonucunu bu seyahat rotasından gözlemlemek mümkündür.

Mısır temasları esnasında Nasır'la da görüşen delegasyon kendisini tebrik eder ve mücadelesinde destek olduklarını iletir. Yugoslavya'da yaşayan 2 milyon Müslümanın Mısır'ın dış güçlere karşı verdiği mücadeleyi takdir ettiği vurgulanır.³⁹ İslam Birliği heyeti ziyaretleri esnasında Süveyş bölgesine gidip Mısır'ın İngiliz, Fransız ve İsrail birliklerine karşı savaştığı noktaları ziyaret eder.⁴⁰ Aslında 1957'de İngiliz, Fransız ve İsrail kuvvetlerinin Süveyş meselesi üzerine Mısır'a saldırımları zaten Yugoslavya İslam Birliği tarafından yakından takip edilmiştir. Belgrad radyosu ilk kez 1957'de Arapça yayın yapar ve dönemin *Reisu'l-Uleması* İbrahim Fejiç Arapça yaptığı açıklamada Yugoslav Müslümanlarının Mısır'a karşı yapılan saldırılara karşı Mısır halkı ile beraber olduğunu ifade etmiştir.⁴¹ Yine 1958 senesinde *Reisu'l-Ulema* olarak *Glasnik*'e yazdığı ilk giriş yazısında İbrahim Kemura İslam

³⁴ Fikret Karcic, "Bosnian Cultural Communication with the Muslim East", 206-208.

³⁵ *Glasnik* 1959, s. 428; *Glasnik* 1960, s. 89, 298, 307-308; *Glasnik* 1962, s. 249-257.

³⁶ *Glasnik*, 1959, s. 428-430.

³⁷ *Glasnik* 1958, s. 238-240.

³⁸ *Glasnik*, 1958, s. 244-246. Yugoslavya'nın Müslüman bir ülkede konsolosluk görevlisi olarak bir Müslüman'a yer vermesi dikkat çekicidir.

³⁹ *Glasnik*, 1958, s. 242-243.

⁴⁰ *Glasnik*, 1958, s. 250.

⁴¹ *Glasnik*, 1957, s. 393-395.

dünyasında olanlara dikkat çekmiş, Mısır'ın Fransız, İngiliz ve İsrail emperyalizmine karşı saldırıya uğradığı, Cezayir'in de özgürlük mücadelesi verdiğini anlatmıştır.⁴²

Yugoslav Müslüman elitleri sık sık Nasır ile Tito arasında benzerlik kurmaya çalışırlar. Tito da Nasır gibi emperyalist ve dış güçlere karşı savaş veren bir liderdir. Suriye'den Yugoslavya'ya ziyarete gelen din adamlarını karşılayan Kamura ise kendilerinin Arap halklarının özgürlük mücadelelerini yakından takip ettiklerini, yüzyıllar boyunca dış güçler tarafından yönetilmiş ve sömürülmüş Arap toplumlarının artık buna bir son verip bir araya geldiklerini ifade etmiştir.⁴³ Bu açıdan Araplar ile kendileri arasında benzerlik kuran Kamura dialog eksikliğinin giderilmesi gerektiğini belirtmiş, Suriyeli heyet de Kamura'nın sözlerini onaylamış ve "emperyalist" güçlere karşı verilen mücadelenin altını çizmiştir.⁴⁴ Makedonya merkezli Türkçe yayınlanan *Birlik* gazetesinde çıkan yazılar da Mısır ve Nasır'ı övdükleri bölümlerde anti-emperyalizme geniş yer verir. *Birlik*'te yayınlanan bir inceleme makalesi Mısır'ı Arap dünyasının lider ülkesi ve Nasır'ı da Arapların emperyalizm karşıtı mücadelesinin önderi olarak tanıtmıştır.⁴⁵ Nasır'ın ilk kez Avrupa topraklarına bastığını ve Mısır'ın Yugoslavya ile birlikte Soğuk Savaş'ın çift kutuplu dünyasına yeni bir açılım getireceği anlatılmıştır.⁴⁶ Mısır'ı inceleyen bir başka yazıda ise Nasır'ın kendi halkının menfaatlerini emperyalist kuvvetlerin çıkarlarının üzerinde tuttuğu, Mısır'ın sanayileşmesi için gayret sarf ettiği ve attığı bu adımların diğer Arap ülkeleri için örnek oluşturduğu vurgulanmıştır.⁴⁷ Gazetede Mısır hakkında yer alan diğer makalelerde de sosyalizmin Arap dünyasında uygulanan modelleri incelenir ve eğitim, edebiyat alanlarında Mısır'daki gelişmeler tanıtılır. Gazete Türkçe yayın yapıyor olmasına rağmen 1956 sonrasında Türkiye'ye dair müspet yazıların neredeyse hiç yer almaması ve ağırlığın Arap ülkelerine kayması açıkça rejimin siyasi tercihini yansıtır.⁴⁸ Ancak Boşnaklar ile mukayese edildiğinde Türk toplumunun dini temsilcileri arasında Arap dünyasına yönelen bir ilgiden bahsetmek zordur.

Yugoslavya Müslüman eliti Mısır'daki Ezher Üniversitesini de yakından takip etmektedir ve Tito-Nasır yakınlaşmasından sonra bu durum yeni bir boyut kazanır. Mısır ziyareti esnasında İslam Birliği delegasyonu Ezher ile öğrenci anlaşması imzalamıştır. İbrahim Kemura Mısır'a öğrenci gönderiminin II. Dünya Savaşından sonra durduğunu ama artık yeniden başlamaları gerektiğini belirtmiş ve bir sonraki seneden itibaren 10 öğrencinin Mısır'a okumaya gönderilmesi karara bağlanmıştır.⁴⁹ Nitekim 1962 senesinde Ezher'e gidecek ilk grup öğrenci seçilir: Ahmed Ismailovic, Jusuf Ramic, Hamdija Jusufspahic, Merzuk Vejzagic, Salko Canic.⁵⁰ Bu isimlerden Ahmed Ismailovic ve Jusuf Ramic sonraki yıllarda Riyaset bünyesinde çok önemli görevler almışlardır. Yine bu dönemde Ezher ile ilgili meselelerde Hüseyin Cozo ismi öne çıkmaktadır. Eğitimini Ezher'de tamamlayan Cozo kendisini Muhammed Abduh'un bir talebesi olarak nitelemektedir. Reformcu fikirleriyle tanınan Cozo II. Dünya Savaşı öncesi *Riyaset*'te Din Eğitim Bölümü başkanlığı yapmış, ancak 1945

⁴² Glasnik, 1958, s. 6-8.

⁴³ Glasnik, 1959, s. 277-324.

⁴⁴ Glasnik, 1959, s. 277-324.

⁴⁵ Birlik, 16.07.1956.

⁴⁶ Birlik, 16.07.1956.

⁴⁷ Birlik, 18.07.1957.

⁴⁸ Tito rejimi özellikle Yüceliciler davası ve idam kararlarıyla eğitimli Türk nüfus üzerinde ciddi bir baskı kurmuştur. Giray Saynur Bozkurt, "Tito Sonrası Dönemde Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2010, X/2, Kış, 59-60. Yine 1960 sonrası Yugoslavya'da Türkçe çıkmaya başlayan Sesler dergisi hakkında bkz: Zafer Gölen, "Yugoslavya'da Yayınlanan Türkçe Dergilerde "Osmanlı" İmgesi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 9, 2017, s. 10.

⁴⁹ Glasnik, 1958, s. 246-248.

⁵⁰ Glasnik, 1962, s. 335-337.

senesinde Tito rejimi tarafından tutuklanmış ve beş seneye yakın hapis yatmış. 1950’de salıverilse de *Riyaset*’te görev yapmasına izin verilmemiş ve mecburi devlet hizmetlerinde çalışmıştır. Ancak Tito-Nasır yakınlaşması Tito’nun Cozo’ya olan tavrını yumuşatmışa benzer. Cozo 1958’den sonra *Glasnik*’te Ezher üzerine detaylı yazılar kaleme almış ve 1960 senesinde Riyaset Din Eğitimi Müdürlüğüne getirilmiştir.⁵¹ Cozo’nun düzenli olarak Ezher üzerine yazdığı yazılar ve Mısır’daki İslami kültür hakkındaki bilgilendirici notları Yugoslavya Müslüman kesimi arasında ciddi tesir bırakmıştır.

Yugoslav Müslümanlarının yaptığı ziyaretlere mukabil Suriye ve Mısırlı din adamları da sık sık Yugoslavya’ya gelmeye başlamışlardır. Tito ile Nasır arasındaki arkadaşlığın çokça övüldüğü bu ziyaretler esnasında Yugoslavya Müslüman toplumu hakkında bilgi alıp karşılıklı dostluk mesajları vermişlerdir.⁵² Her iki liderin kendi halklarını “emperyalist güçlerden” koruduklarının altı çizilmiştir. Bu ziyaretlerin birinde Suriyeli din adamlarından oluşan heyet Bosna bölgesinden sonra Makedonya bölgesini de ziyaret etmiş ve oradaki Türk ve Arnavut kesimlerle görüşmüştür.⁵³ Yugoslavya’nın endüstriyel gelişimi ve farklı milletleri bir arada tutabilmesinin Arap heyetlerini etkilediğini söylemek mümkündür. Yugoslavya modelininfederatif yapısı Arap misafirlerin dikkatini çekmiş ve konuşmalarında Arap halklarının da artık Nasır liderliği altında bir araya geleceklerini ifade etmişlerdir.⁵⁴

Tito’nun özelde Mısır olmak üzere Arap ülkeleri ile yakınlaşmasının kendi azınlık toplumuna yönelik bir adım olduğu söylenemez. Nitekim Tito, Nasır’ın aksine, özelde Mısır ve genelde İslam dünyası ile ilişkisini geliştirirken “anti-emperyalist” söylemin dışına çıkmamıştır. Buna ilaveten, Yugoslav yönetiminin İslam dünyası liderleri ile görüşmelerini sıklaştırdığı 1956-1960 yılları arasında 200.000’e yakın Türk ve Arnavut⁵⁵ rejimin zorlamasıyla Yugoslavya topraklarından Türkiye’ye göç etmiştir.⁵⁶ Aslında göç anlaşmasının uygulanmak istenmesi Tito yönetiminin Yugoslavya bünyesinde yaşayan Müslüman toplum ile halen sıkıntı yaşadığının da bir işaretiydi. Yugoslavya yönetimi açısından Müslüman azınlık öncelikle resmi ideolojiye sadık olmalı ve kendilerine verilen hakların içinde hareket etmeliydi. Tito kendi perspektifiyle uyumlu Müslümanlar elitlerle çalışmayı tercih ediyordu; nitekim *Reisu’l-Ulema* seçilen Kemura, *Birlik* gazetesi müdürü Şükrü Ramo bu çerçevede isimlerdi.⁵⁷ Bu Müslüman elitlere göre de Yugoslavya’daki Müslümanlar Partizanlar sayesinde hayat hakkına sahip olmuş, yok olmaktan kurtulmuşlardı.⁵⁸ Tito kendisine sadık bu grup aracılığıyla bağımsızlığını

⁵¹ Dzemalettin Latic’in anlatımına göre Cemal Abdülnasır Cozo’yu eskiden tanımaktadır ve Tito ile görüşmelerinde Cozo’nun durumunu sorduğu için Tito Cozo’yu tekrar göreve almıştır. Ancak bir diğer anlatıya göre de Cozo ile Nasır’ın birbirlerini tanımaları dönem itibarıyla mümkün değildir. Sejad Mekic, *A Muslim Reformist in Communist Yugoslavia: The Life and Thought of Husein Dozo*, Routledge, London, 2016, s. 54-56; Fikret Karcic, “Bosnian Cultural Communication with the Muslim East”, s. 206-208.

⁵² Ziyaretler esnasında Arap heyetine konuşan dönemin Bosna Hersek Federasyonu başkanı Todo Kurtović şunları söyler: “Emperyalist ve sömürgeci devletler milletlerimiz arasındaki ilişkileri bozmak istiyorlar, ancak bu amaçlarında kesinlikle başarı olamayacaklarının teminatını verebilirim” *Glasnik*, 1959, s. 277-324.

⁵³ *Glasnik*, 1959, s. 277-324.

⁵⁴ *Glasnik*, 1959, s. 277-324.

⁵⁵ Bu grubun içinde 50.000’e yakın Sancaklı Müslüman da vardır.

⁵⁶ Yugoslav hükümeti her ne kadar güvenlik kaygısıyla hareket ediyor olsa da Türkiye ile yaptığı anlaşmalara ek olarak Yugoslav Müslümanlarının Türkiye’ye “Serbest Göçmen” olarak gidebilmesini öngören bir mutabakat eklemiştir. Nurcan Özgür Baklacioğlu, *Dış politika ve göç*, s. 490-495. Bkz: Vasa Čubrilović, “Expulsion of Albanians” (Translated by Robert Elsie), *Gathering Clouds: The Roots of Ethnic Cleansing in Kosovo and Macedonia*

⁵⁷ Aydın Babuna, “Bosnian Muslims During the Cold War”, s. 195-197. Tito döneminde Müslümanların devlet görevlerinde yer alma imkanı da oldukça kısıtlıydı. Munevera Hadžišehović, *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia* (Texas: University of Texas Press, 2003), s. 120.

⁵⁸ *Glasnik*, 1959, 309-314. Reisu’l-Ulema Süleyman Kamura’ya göre Tito ülkesindeki Müslümanlara yaşama hakkı tanıdı. *Birlik* gazetesinde de benzer içerikte yazılar yayınlanıyordu. *Birlik*, 15.01.1959.

yeni kazanan Müslüman liderlerle olan ilişkisini geliştirip Bağlantısızlar Hareketindeki ağırlığını arttırmayı başarabilmişti.⁵⁹ Ancak anlaşılabilirliği gibi İslam Birliği ve eğitilmiş Müslümanların çoğunluğu Boşnak kökenliydi. Arnavutlar Yugoslavya'daki Müslüman toplumun yaklaşık %40'ını oluştursalar da eğitim kurumları ve temsil açısından Boşnakların gerisindeydiler. Bu açıdan bakıldığında Yugoslavya'nın Müslüman dünyasıyla yakınlaşmasının Arnavutlar arasındaki etkisini tespit etmek güçtü.⁶⁰ Yine de Yugoslav Müslüman elitlerin diğer Müslüman ülkeleri ile ilişki geliştirmesi Yugoslavya'nın model ülke algısını güçlendiriyordu. Bu noktada belki de tek istisna Türkiye ile ilişkilerin durağanlaşması, hatta gerilemeye başlaması oldu.⁶¹ Kendisini net olarak Batı bloğunda konumlandıran Türkiye ile yakınlaşmak Yugoslavya yönetimini de Batı ile daha çok yakınlaşmak zorunda bırakacaktı. Halbuki Tito açısından Batı bloğuna tamamen angaje olmak uzun vadede kazançlı olmayacaktı. İç dengeler açısından ise Türk kurumlarının Yugoslavya'daki görünürlüğünün artması Tito açısından daha zorlayıcı olabilirdi. Buna ilaveten, Kıbrıs meselesi üzerine iyice gerilen Türk-Yunan ilişkileri de Yugoslav rejiminin Türkiye'ye karşı bakışını olumsuz etkilemişti. Bu şartlar altında Tito'nun Türkiye ile ilişkilerini Mısır ile olduğu kadar derinleştirmemesi hem dış siyaset hem de iç politika açısından anlaşılabilir bir tercihti.

Sonuç

Yugoslavya'nın Mısır açılımı kendi dış politik tıkanıklığını aşmak için bir çabaydı. Tam bu esnada patlak veren Suez krizi iki ülkenin "anti-emperyalist" blok oluşturması için önemli bir fırsat oluşturdu. Mısır'la başlayan bu adım Libya, Suriye, Sudan, Etopya, Endonezya gibi bağımsızlığını yeni kazanan ülkeler ile devam etti. Bu ülkelerin çoğunluğunun Müslüman nüfusa sahip olması Yugoslavya'nın Müslüman dünyası ile ilişkilerin gelişmesini beraberinde getirdi. Tito her ne kadar "anti-emperyalizm" ve "öz-yönetim" söylemlerini öne çıkarsa da bu durum Yugoslavya'daki Müslüman topluma İslam dünyası ile ilişkilerini kuvvetlendirmek için bir imkan vermiştir. Mısır başta olmak üzere Arap dünyasına yönelik ilgi artmış, özellikle hac ziyaretleri karşılıklı etkileşimi arttıran ciddi bir etkinlik haline gelmiştir. Diğer taraftan, Yugoslavya'daki Müslüman toplum da kendi içinde tek parça değildir. İslam Birliği ve eğitilmiş elitler ağırlıklı olarak Boşnak kökenli Müslümanlardan oluşmuştur. Arnavut ve Türk Müslüman toplumları arasında bu yakınlaşmanın ne derece tesiri olduğunu tesbit etmek zordur. Hatta 1955'den sonra 200.000'e yakın Arnavut ve Türk Yugoslavya'dan Türkiye'ye göç etmiştir. Ancak Tito-Nasır yakınlaşmasının eğitilmiş elit, özellikle de Boşnak Müslümanlar arasında Arap dünyası ile daha yakın ilişkilere sahip bir kesim oluşturduğunu söylemek mümkündür.

⁵⁹ Aydın Babuna, "Bosnian Muslims During the Cold War", s. 195-197; Fikret Karcic, "Bosnian Cultural Communication with the Muslim East", s. 206-208.

⁶⁰ Hatta Tito'nun Müslüman topluma karşı olumlu hamlelerini kendilerini bölmeye yönelik bir adım olarak şüphe ile karşılayan Arnavut milliyetçileri de vardı. Bu tarih diliminde Türk ve Arnavutların Türkiye'ye göç etmesi ilgi çekicidir.

⁶¹ Yukarıda belirtildiği gibi Türk Müslüman toplumunun belli bir kesim dışında Arap dünyası ile yakınlaşmadan çok etkilendiği söylenemezdi.

Kaynaklar

- Aruçi, Numan. "The Muslim Minority in Macedonia and Its Educational Institutions during the Inter-War Period", *Islam in Interwar Europe*, Ed. Nathalie Clayer and Eric Germain, Hurst, London, 2008.
- Babuna, Aydın. "Bosnian Muslims During the Cold War", *Religion and the Cold War: A Global Perspective* ed Philip Emil Muehlenbeck, Vanderbilt, Teenese, 2012.
- Babuna, Aydın. *Bir Ulusun Doğuşu*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2000.
- Baklacioğlu, Nurcan Özgür. *Dış politika ve göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye göçlerde Arnavutlar (1920-1990)*. Derin. İstanbul. 2010.
- Banac, Ivo, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Cornell: Ithaca. 1988.
- Bennett, Christopher Bennett, *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*. NYU Press, New York. 1995.
- Bozkurt, Giray Saynur "Tito Sonrası Dönemde Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2010, X/2, Kış.
- Cowan, Jane. K. *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*. Pluto. London. 2000.
- Čubrilović, Vasa. "Expulsion of Albanians" (Translated by Robert Elsie), *Gathering Clouds: The Roots of Ethnic Cleansing in Kosovo and Macedonia*.
- Campbell, John. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge University Press. Cambridge. 2000
- Fogelquist, Alan. *Politics and Economic Policy in Yugoslavia, 1918-1929*. Global Politics. California. 2011.
- Foster, Alan. "The British Press and the Coming of the Cold War", *Britain and the First Cold War* ed. Anne Deighton, Palgrave, London, 2016.
- Furat, Ayşe Zişan. *Gayr-i Müslim Bir İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna, (1878-1918)*, İdil, İstanbul, 2013.
- Gölen, Zafer. *Tanzimat Dönemi Bosna Hersek*; TTK, Ankara, 2010
- Gölen, Zafer. "Yugoslavya'da Yayımlanan Türkçe Dergilerde "Osmanlı" İmgesi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 9, 2017.
- Hadžišehović, Munavera. *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*, University of Texas Press, Texas, 2003.

- Jelavich, Barbara. *History of the Balkans, Twentieth Century*. Cambridge University Press. Cambridge. 1999.
- Karcic, Fikret. *The Other European Muslims: A Bosnian Experience*. CNS. Sarajevo. 2015.
- Karcic, Fikret. "Bosnian Cultural Communication with the Muslim East during the 20th Century", *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, Tika, Ankara, 2016.
- Karic, Enes. "Bosnian Muslims and Their Educational Dilemmas in the Austria Hungarian Period", *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, Cilt IV, Tika, Ankara, 2016.
- Kramer, Mark. Stalin, Soviet Policy and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*, ed. Vladimir Tismaneanu, CEU Press, Budapest, 2009.
- Kullaa, Rianna. *Non-Alignment and Its Origins in Cold War Europe: Yugoslavia, Finland and the Soviet Challenge*, IB Tauris, London, 2011.
- Laković Ivan ve Tasić, Dmtar. *The Tito–Stalin Split and Yugoslavia's Military Opening toward the West*. Lexington. Maryland. 2016.
- Lees, Lorraine, *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War*: Penn State University Press, Pennsylvania, 2005.
- McCarthy, Justin. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922* Darwin, 1995.
- Mekic, Sejad. *A Muslim Reformist in Communist Yugoslavia: The Life and Thought of Husein Dozo*, Routledge, London, 2016.
- Minahan, James. *Miniature Empires: A Historical Dictionary of the Newly Independent States*, Greenwood, Connecticut, 1998.
- Miscamble, Wilson. *George F. Kennan and the Making of American Foreign Policy, 1947-1950*.
- Myers, Paul. Arthur A. Campbell, *The Population of Yugoslavia*, International Population Statistics Records, Washington, 1954.
- Newman, John Paul. *Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State Building 1903-1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
- Nielsen, Christian Axobe. *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*, University of Toronto Press, Toronto, 2014.
- Perovic, Jeronim. Mental Maps in the Early Cold War Era, 1945-68, ed. S. Casey, J. Wright Palgrave, Londra, 2011.
- Philips, John. Macedonia: *Warlords and Rebels in the Balkans*, IB Tauris, Londra, 2004.
- Popovic, Alexandr *Balkanlarda İslam*, İnsan, İstanbul, 1995.

- Rajak, Svetozar. Companions in Misfortune: From Passive Neutralism to Active un-Commitment: The Critical Role of Yugoslavia”, *Neutrality and Neutralism in the Global Cold War*, Ed. Sandra Bott, Jussi Hanhimaki, Janick Schaufelbuehl, Marco Wyss, Routledge, Londra, 2016.
- Rubinstein, Alvin. *Yugoslavia and the Nonaligned World*, Princeton University Press, New Jersey, 1970.
- Sadak, Bekir “Ali Fehmi Cabic”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt II.
- Sander, Oral. *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.
- Sluga, Glenda. *The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border: Difference, Identity and Sovereignty in Twentieth Century Europe*, State University, New York, 2001.
- Swain, Geoffrey. *Tito: A Biography*. IB Tauris, London, 2011.
- Shepherd, Ben. *Terror in the Balkans: German Armies and Partisan Warfare*, Harvard University Press, Cambridge, 2012.
- Taubman, William. *Khrushchev: The Man and His Era*, Norton, London, 2009.
- Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia: 1941 – 1945: Occupation and Collaboration*, Stanford University Press. California. 2001.
- William Louis, Roger. *Ends of British Imperialism: The Scramble for Empire, Suez, and Decolonization*, IB Tauris, London, 2009.
- “Military Assistance Agreement Between the United States and Yugoslavia, November 14, 1951”, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/yugo001.asp (Erişim 01.01.2018)
- <http://www.muftijstvo-mostarsko.ba/index.php/gacko/item/264-da-se-ne-zaboravi-ako-se-mora-ponoviti> (Erişim, 29.04.2016)

Dergi ve Gazeteler

- Glasnik, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962
- Birlik 16.07. 1956, 18.07.1957, 15.01.1959